

A tanév végi összefoglalás igen gondos tervezőmunkát, koncentrált óravezetést igényel. Az itt közölt tervezet talán túlságosan zsúfoltnak tűnik. A részleteken változtathatunk, a feladatok, a lehetőségek közül válogathatunk egyéniségünk, munkamódszerünk szerint, tanulóink alakuló képességeit, az osztály jelenlegi tudásszintjét figyelembe véve. Legfontosabb a szintézis szemléletmódjának alkalmazása, megvalósítása. Így juthatunk el a tanév eredményes befejezéséhez, mely a jól végzett munka örömét adja tanárnak és diáknak egyaránt.

JÁRMAI ÉVA

Szeged, Tanárképző Főiskola

A jellemzés tanítása

A tanulók először az általános iskola *negyedik osztályában* találkoznak a jellemzés elemeivel. A belső tulajdonság fogalmát a nyelvtanórán ismeri meg a tanuló, amikor a melléknévről megállapítja, hogy vannak olyanok, amelyek *belső tulajdonságokat* jelölnek.

Az olvasmánytárgyalások során bővülnek ezek az ismeretek. Eljutnak annak megértéséhez, hogy a szereplők tulajdonságait cselekedeteikből ismerhetik meg.

A fogalmazási órák elsőrendű feladata a második félévben a leírás tanítása. Ennek keretében foglalkoznak a tanulók a személyrajzzal is. A személyek külső leírása mellett egy-egy belső tulajdonságot is jeleznek. Ez azonban még nem jellemzés.

Az *ötödik osztályban* lényegében a negyedik osztályban kialakított fogalmakat mélyítjük el.

A mesék tárgyalásakor a cselekményt állítjuk a központba, ezzel is a jellemzést szolgáljuk. Így juttathatjuk el tanítványainkat a mese mondanivalójának felismeréséhez: a jó és a rossz harcából a jó kerül ki győztesen éppen kiváló tulajdonságai miatt. A tulajdonságok felismerésekor nemcsak elemzést végez a tanuló, hanem már absztrahálja a lényeges tulajdonságot, és általánosít egyúttal. A tanuló a szereplő cselekedeteiből azonnal *felismeri*, hogy az jó-e vagy rossz. Nem állítjuk nehéz feladat elé, amikor állásfoglalást kívánunk tőle: *bizonyítsa* be, pl. a szolga furfangos, s ezzel győzedelmeskedik ura felett.

A János vitéz tárgyalásakor a magyarázó olvasásról áttérünk az irodalomolvasásra. Itt tudatosítás nélkül csupán megfigyeltetjük a jellemzési módokat. Az első fejezetek után kialakítjuk a *szereplő*, a *párbeszéd* fogalmát. Felhívjuk a figyelmet arra is, hogy a *beszédmód* jellemző az emberek gondolkodásmódjára. (Mostoha, gazda, szerelmesek búcsúja.)

A *Tájak és emberek* c. fejezetben a mesék világából kilépünk a valóságba. Az életképek és az elbeszélések elemzése szükségszerűen elvezeti a tanulót a szereplők külső és belső tulajdonságainak megragadásához.

Írásbeli fogalmazási ismereteik alapján a tanulók tisztában vannak a leírás fogalmával. Ennél az anyagrésznél alkalom kínálkozik arra is, hogy a negyedik osztályban már tanult és gyakorolt *személyrajzot* felelevenítsük. Így készülhet el egy-egy portré. *Dickens: A szegényház* c. szemelvény alapján egyik tanuló a következő személyrajzot készítette az egyházközségi szék elnökéről:

„I. Ott ült magas székén az egyházközség elnöke.

II. Fekete ruhát s fehér fodros inget viselt. Nagy pocakjával majdnem fellökte az asztalt. Húsos ujjával fenyegetően hadonászott. Parókája kicsit félrecsúszott. Gonosz szemével szúrósan nézett.

III. Nekem nem tetszik ez az ember. Olivért éhezette, bezegg ő nem vetette meg a jó falatokat.”

A személyrajz híven tükrözi a gyermek állásfoglalását. Már a leírásból kikövetkeztethetjük, hogy ellenszenves az elnök.

Molnár: A Pál utcai fiúk c. regényének megbeszélése során egy órát foglalkozunk a mű szereplőivel. Ebben az időszakban a tanulók elég jártasságot szereztek a külső és belső tulajdonságok megállapításában, indokolni is tudják azokat. Hogy valakit pontosan jellemezhesünk, ahhoz sokoldalúan kell megismernünk. A szereplők *szembeállítás*a még erőteljesebbé teszi az alakok differenciált rajzát. (Nemecsek és a Pásztorok) Bóka és Áts egymás mellé állítása viszont azért fontos mozzanat, hogy a tanulókat reális *ítéletalkotásra* neveljük. Sokszor komoly vitákra ad okot a két fiú jellemének a megítélése. A mesék hatására a gyerekek sematizálnak. Nem veszik észre, hogy Áts Feri bátor, elítéli a durvaságot, az árulót megveti stb. A tulajdonságok elemzése és az azt követő újabb szintetizálás jelentős lépcső a reális jellemábrázolás felé.

A regény megbeszélése során adhatunk fel olyan írásbeli feladatot, hogy sorolják fel egy-egy szereplő külső tulajdonságait. Felhívjuk a figyelmüket arra: az író mindig a szereplőnek csak a legfontosabb, legjellegzetesebb vonásait rajzolja meg. Szóbeli gyakorlásként, *szó szerkezetek* gyűjtésével néhány perc alatt gyermekportrékat rajzoltak a tanulók. Pl.:

Ági: égszínkék szemű, csodálkozó tekintetű, ajkát duzzogva biggyeszi.

Gabi: szőke, vékony, sápadt fiú, minden pillanatban más fintort vág.

Andrea: komoly, szemét lesüti, körmét idegesen rágja.

A hatodik osztályban a népballadák tárgyalása során tudatosítjuk, hogy a ballada szereplői a mesehősöknél realisabb, motiváltabb jellemek, s ezt a párbeszédük tükrözik. Természetesen adódik annak lehetősége, hogy ennél az anyagrésznél megtanítsuk *a párbeszéd szövegbe illesztését*. Ez egyúttal a lényeg kiemelését, a mondanivaló tömörítését is szolgálja. A tankönyv 20. lapján található kép a *Kőműves Kelemen* c. népballadát illusztrálja. A kép alapján közös fogalmazást készítenek, megszólaltatjuk a szereplőket:

„Tizenkét kőműves hasztalan építette Déva várát, a falak leomlottak. A mesterek tanakodtak, mit tegyenek.

— Nagy áldozatot kell hoznunk! — intette őket a vén Márton.

— Falazzunk be pénzt! — szólt egy vén zsupori.

— Báránykám vérért keverjük a mészbe! — ajánlotta bánatosan a legfiatalabb.

— Az nem használ! — legyintett Márton. — Embervér kell ide, csak az tartja össze a falakat.

— De jaj! Ki legyen az áldozat? — kiáltott fel egy fiatal rémulten, s kezével eltakarta az arcát.

Kőműves Kelemen csak hallgatta a vitakozókat, félreállt, nem szólt.”

A szereplők szavai előbbre viszik a tanácskozást, de egyben minden mondat elárul valamit a mesterek jelleméből. (pénzsóvár, szelíd, kegyetlen)

A mondák tárgyalásánál a párbeszéd szövegbe illesztését tovább gyakoroljuk. Az órán végzett szóbeli mondatszerkesztési gyakorlatokat a tanulók nagy kedvvel végzik, s versenyeznek, ki tudja találékosabban beszéltetni a kegyetlen Stibort, a früstököző urakat Mátyás lakomáján, a hengegő besenyőt, a szerény tímár fiát stb.

Két és fél év előkészítő munkája alapján már arra is vállalkozhatunk, hogy az órákon összefüggő jellemzést készítsenek a tanulók. A *Toldi tárgyalása* közben a mű cselekményének elmondása mellett tanítjuk meg erre tanítványainkat. A gyakorlásnak a következő fokozatait alkalmazhatjuk:

1. A Toldi elemzése közben felismertetjük a szereplő tulajdonságát. A jellemzés módjait is megállapítjuk.
2. Felsorolásszerűen rögzítjük a szereplő megismert tulajdonságait. Pl.: György: rideg, szívtelen, gőgös, igazságtalan, kárörvendő, hazug, durva, gyáva.
3. A felismert tulajdonságot idézetekkel konkretizáljuk:

György rideg.

„György az édesanyját hidegen köszönté,

Bár ez a lelkét is majd elébe önté”.

„De az eltaszítja testvérét magától”.

4. A következő lépés a jellemvonással kapcsolatos ítéletalkotás. „Visszautasítja anyja szerető kedveskedését, öccse ölelésre nyíló karját.”
5. A tulajdonságot most már beilleszthetjük a cselekménybe: „György rideg anyjával szemben. Ridegen eltaszítja magától öccsét, s gúnyos hangon sértegeti.”

A továbbiakban a cselekménybe szöve jellemezzük a szereplőket, s ezzel a gyakorlási rendszerrel előkészítjük tanítványainkat a hetedik osztályos értekező jellemzésre is.

A fogalmazás fő forrása a tapasztalat. Tudatosan kell tehát fejlesztenünk tanítványaink megfigyelőképességét. Miután pedig minden képesség csak gyakorlással fejlődik, sok megfigyelési gyakorlatot adjunk tanulóinknak. Pl.

Jellegzetes mozdulatok megfigyeltetése: Különböző munkaterületen dolgozó felnőttek és gyakorlati órán a tanulók jellegzetes mozdulatai lehetnek vizsgálódásunk tárgyai. Egy alkalommal a súlyemelő mozdulatait figyeltük meg, az így szerzett tapasztalatot már kitűnően felhasználták a tanulók Toldi személyrajzában elkészítésekor.

„Miklós dobant egyet vaskos lábával. Hirtelen magasba lendíti a súlyos rudat. Bő ingujja felcsúszik, karján kidagadnak az izmok, az erek megvastagodnak”.

Megfigyeltetjük, hogy erős érzelmi kitörések miként tükröződnek az emberek arcjátékában, a mozdulataikban. A színészi alakítás különösen alkalmas erre, mert erősebben észleli a tanuló a kísérő jelzéseket. A gyűjtő munka eredménye a *Belle és Sebastien* c. tv-film alapján:

„A duzzogó Sebastien: ajkát biggyeszi, vállát vonogatja.

A megbántott Angelika: ajka remeg, kezét tördeli, szemében könnyek.

A menekülő Norbert: reszkető, kapkodó kéz, erősen ziháló lélegzet, riadt, kutató szem.”

A Toldi tárgyalása során összefoglaljuk mindazt amit, az ötödik osztályban a szemléletesség eszközeiről tanultak: költői jelző, hasonlat, megszemélyesítés. Rámutatunk arra, hogy ezeknek az eszközöknek nemcsak a leírásban, hanem a jellemzésben is igen nagy szerepük van. Ilyen irányú gyűjtő munkát végzünk a költői jelzővel kapcsolatban. Pl.:

Toldiné szeme: jóságos, meleg, aggódó, csillogó, riadt, meggyötört.

György szeme: ravasz, pislogó, kaján, szúrós, kutató, kapzsi.

Kezek: remegő, reszkető, ráncos, hófehér, simogató, adakozó,
napsütötte, kerges, izmos, erős,
puha, puffedt, fehér, gyenge, jól ápolat.

Ebben az időszakban olyan összefüggő írásbeli feladatokat adunk, amelyeknek a címe már nem csupán elbeszélésre, hanem jellemzés beleszövére is készíti a tanulót. Pl.: Hajsza a viharban, Bence mesél. Toldiné panasza. Miklós védelmében. Az ilyen dolgozócímek alkalmasak arra, hogy a tanuló a cselekmény elbeszélése közben külön-

böző jellemzési módokat alkalmazzon. A Toldi összefoglalása idején a szóbeli s írásbeli munkákban egyre szűkítjük az eseményes részt, s előtérbe helyezzük a jellemzést. Ennek érdekében adunk fel ilyen feladatot pl. Toldi legszebb tulajdonsága.

K. É. tanuló munkája:

„Toldi igazi vitéz volt: bátor, rettenthetetlen, becsületes. Vitézségét az igazság szolgálatába állította. A cseh bajnok legyőzésével megmentette az ország becsületét. Hőstettével nem dicsekedett.”

P. A. tanuló dolgozatából:

„Toldi a király előtt nem tagadta vétkét. Az uralkodónak tetszett ereje, bátorsága. Valószínűleg feltűnt neki Miklós nyílt, egyenes beszéde. Mennyivel más volt a fiatal Toldi, mint a királyi udvar hízelgő, hazug, pletykázó udvaroncái. Miklós tettel akarta jóvátenni bűnét. Gondolatait egyszerű, szívből jött szavakba öntötte.”

A hatodik osztályban még alkalmasabb irodalmi anyaghoz kapcsolódóan gyakoroltatni a jellemzést, ugyanis könnyebb feladat a tanulóknak egy már megbeszélte jellem ábrázolása, mint élő személy jellegzetes tulajdonságainak felismerése és szavakba foglalása.

Az *Egri csillagok* tárgyalását követően bőveges anyagot kapunk a jellemzés sokszínű módjának gyakorlásához. Közös fogalmazási óra keretében megmutathatjuk, hogyan lehet a környezet leírásával, párbeszéddel és cselekedtetéssel jellemezni. Az óra menete röviden:

1. A tanár néhány gondolattal bevezeti a témát:

1552-ben Sopronban egy őszi délután a szobájában levelet ír Bornemissza Gergelynek. Levelet az urának. Arról értesíti, hogy Pető Gáspár bátyjával egy szekér puskaport, golyót küld Egerbe, a várba. E bevezető gondolatok után feltezzük a kérdést: Milyen lehet Éva szobája? Ezt követően megvizsgáljuk a táblára előzetesen felírt alábbi szobaleírást:

„A szoba ablaka az utcára néz. A függönyön át besüt a nap. Az ablak előtt asztal, előtte szék. A szoba másik oldalán gyerekágy, mellette játékok. A sarokban egy öblös karosszék.”

A tanulókkal megállapítatjuk, hogy ez átlagos szobaleírás. Nincs ebben semmi Évára jellemző. Át kell tehát alakítanunk. Ezután olyan szövegeket gyűjtünk, amelyekből Éva életkörülményeire, egyéniségére következtetni lehet.

„barátságos, tiszta szoba, habos függönyök, virágos ablak, megkezdett kézimunka”.

Az átalakított szövegből arra következtethetünk pl.: Éva jó háziasszony, szereti a tisztaságot, a szépet, szorgalmas. Bornemisszáné azonban katonafeleség. Háború dúl az országban. Ha tehát ezeket a körülményeket is érzékeltetni akarjuk, olyan tárgyakat kell a szobában elhelyeznünk, amelyekből ez kiderül. Az újabb gyűjtés eredménye:

„a falon lant (törökországi út emléke), fegyverek, az asztalon kiterített térkép, lúdtoll, kalamáris, megkezdett levél”.

E tárgyak arról is árulkodnak, hogy Éva hű társa Gergelynek. Okos, művelt nő, aki úgy segít urán, ahogy tud. A közös munka után megállapítjuk: *a környezettel, a tárgyakkal* jellemeztük Évát.

2. A beszéddel történő jellemzést így vezethetjük be:

Az egri várban vagyunk, Éva éppen most érkezik. Dobó István szobájában fogadja őt. A várkapitány a karosszékben ül teljes fegyverzetben, csak a sisak nincs a fején. Szigorú szemmel nézi az előtte álló Évát. Bornemisszáné lassan felemeli lesütött szemét, beszélni kezd. Szóaltassuk meg Évát! Dobó segítségét akarja megnyerni, hogy visszaszerezhesse elrablott kisfiát.

Ezek után egy tanuló Évát megszemélyesítve egyes szám első személyben elmeséli

küzdelmes útját, s mindazt, amit eddig fia megmentéséért tett. A dramatizálás alapján megállapítjuk Éva újabb tulajdonságait. (kétségbeesett anya, bátor, minden vésszel szembeszáll, leleményes) Jelen esetben tehát a *beszédéből* tudtunk következtetni a szereplő tulajdonságaira.

3. Évát cselekedetei is jellemzik. A tanár ismét mesél: Évát a vár bástyáján látjuk Kristóf apród ruhájában. Hangját nem halljuk, csak mozdulatait figyeljük. Majd a tanulók olvasmányélményük alapján felsorolják tetteit:

„Lehajol, egy katonának vizet ad. Egy másik arcáról letörli a véres verítéket. Apja lán-goló fakezét eloltja. Majd a bástyán forgatja törét. Gergely elől kivéd egy török támadást. Egy dervis kardja fejét találja, s zsákként dől el egy ágyú mellett.”

Megállapítjuk, hogy Éva bátor, önfeláldozó, szereti apját, férjét, hazáját, s mindezt *cselekedeteiből* tudtuk meg.

Más órán *összehasonlító jellemzést* végeztetünk. Ilyen esetben gondolnunk kell arra, hogy a szereplők nemcsak hasonló, hanem ellentétes tulajdonságokkal is rendelkeznek. Összehasonlíthatjuk pl. Gergelyt és Jumurdsákot. Bornemissza nagyszerű katonai erényekkel rendelkezik, az ellenség szintén bátor és vakmerő. Gergely tetteinek rugója a hazaszeretet. Jumurdsák is a maga eszményeiért küzd, de célja elérésében nem válogat az eszközökben. Megtestesítője a fosztogató, fanatikus hódítónak.

A *hetedik és nyolcadik osztályban* a sokoldalú, színes nevelőhatású műelemzés nyomán tanulóink valóságos, sablonmentes alakokat ismernek meg, s ez kifejezésre jut szóbeli és írásbeli munkájukban.

A hatodik osztályban megismert jellemzési módokat természetesen tovább gyakoroljuk. A témák részben irodalmi művekhez kapcsolódnak, részben a tanulók közvetlen környezetéből adódnak. Ügyelnünk kell arra, hogy kezdetben a jellemzett alakok minden tanuló számára ismert, élő személyek legyenek. Így jobban elkerülhetjük, hogy a tanulók csak jó, illetve csak rossz oldaláról mutassanak be valakit. Így szoktatjuk rá őket, a valóságnak megfelelő, tehát reális jellemzésre.

Az irodalmi művek szereplőinek jellemzésénél már adunk olyan feladatokat is, amelyeket tanári előkészítés nélkül, önállóan kell megoldaniuk. (Házi olvasmányok szereplői.)

A hetedik osztályban az értékelő fogalmazással kapcsolatban megismertetjük tanítványainkat az értékelő jellemzéssel. A gyakorlatokat *Hoffmann Ottó: Mondatalkotás* c. könyvének szellemében végezhetjük. Itt a feldolgozás menete a következő:

1. A szokott módon adatokat gyűjtünk egy jellemvonáshoz.
2. Közös kidolgozás: Pl.:

„Pató Pál úr semmittevő, halogató nemes. (Tétel)

(Bizonyítás) Háza roskadó félben van, nem javíttatja meg. Gazdag földbirtokával sem törődik, szolgáit nem ellenőrzi, pedig jövedelmének alapja a birtok. Nemptörődőmségével az országnak is árt, gátolja a gazdasági fejlődést. Körülötte pusztul az ősök vagyona, semmi újat nem teremt. Mi lesz a patópálok országával? Erre is azt válaszolná: „Ej, ráérünk arra még!”

Ezen a fokon már a tanulók állásfoglalását is irányíthatjuk, ha a témából saját éle-tükre, magatartásukra vonnak le következtetéseket. Pl.:

„Petőfi önzetlen barát. (Tétel)

(Bizonyítás) Petőfi boldogan üdvözli az ismeretlen nagyszalontai jegyzőt. Sikerének önzetlenül örvend, lelkében nem ébred fel féltékenység a költőtárs iránt. Örült, hogy méltó társra talált, kivel az irodalomról vallott nézeteit megbeszélheti. (Következtetés:) Ilyen szempontból is eszményképemnek tekintem a költőt.”

A gyakorlás időszakában elsajátítják a tanulók az értekező jellemzés sajátos nyelvi stílusát.

3. Az értekező jellemzés szerkezeti felépítését is megmutatjuk. Kezdetben a leg-egyszerűbb szerkesztési módot gyakoroltatjuk.

Pl.: Bevezetés: Ki a szereplő?

Tárgyalás: Két-három tulajdonság bizonyítása.

Befejezés: Vélemény (író, tanuló), mondanivaló sűrítése.

(Következtetés.)

4. A sok részfeladat megoldását közös értekező jellemzés megfogalmazása követi.
Pl.:

Tordai Szabó Gerzsonról az alábbi közös fogalmazás készült.

I. *Jókai Mór: A nagyenyedi két sűzfa* c. elbeszélésének egyik szereplője Tordai Szabó Gerzson, a híres enyedi kollégium rektora. Milyen embernek ismertük meg a fizika híres professzorát?

II. a) Ő a jó erkölcsök fáradhatatlan oltalmazója. Diákjait nagyon szigorúan nevelte. Rend, fegyelem uralkodott a kollégiumán belül. Csak az történhetett ott, amit jónak látott. A fiúk lányokra nem nézhettek. Klárikát is elzárta a világtól.

b) Rendkívül békeszerető férfiú volt a nagytiszteletű úr. Egyszer a labancok rátörtek Enyed városára. A férfiak fegyvert fogtak, a diákok is az enyediakkal akartak harcolni. Szabó Gerzson uram ezt megtiltotta. A puskákat a templomba záratta. A kollégiumban nem akart semmi rendbontást.

c) Ő maga vállalta a követ szerepét. Alázattal járult a két rablóvezér elé, azonban latin dikcióját hiába mondta el ékesszólóan, a vezérek sarcot követeltek. Szolgalelkűen végrehajtatta a labancok utasításait, még Klárikát is feláldozta. Béketűrése: gyávaság.

III. Az íróval együtt mi is elítéljük a professzor magatartását. A nagytekintélyű Tordai Szabó Gerzson a szemünk láttára zsugorodik össze gyáva, szolgalelkű emberré.

A közös fogalmazási óra után a tanulók is képesek értekező jellemzést készíteni. Egyelőre csak irodalmi hősöket ajánlatos jellemeztetni. A tulajdonságok kiemelése, a bizonyító anyag összegyűjtése még mindig közös munka legyen.

A nyolcadik osztályban a jellemzésről tanultak új ismeretanyaggal bővülnek: a *típusalkotással*. A tanulók életkori sajátosságaihoz igazodva, elsősorban a típusok felismertetését tekintjük fő feladatunknak. Ennek az osztálynak irodalmi anyaga kiválóan alkalmas arra, hogy a jellemzésről tanultakat elmélyíthessük. Természetesen állandóan az a törekvésünk, hogy a tanulók egyre inkább képessé váljanak az önálló munkára. Témaválasztásunkban annyiban van fejlődés, hogy több az élményanyagon alapuló fogalmazás, mint az irodalmi témákhoz kötött. Az értékelő jellemzés egy-egy alkalommal jelentkezhet önálló fogalmazásként is.

A jellemzést sokszíniűen, sokrétűen lehet tanítani. A helyes témaválasztással, az alapos és érdekes előkészítéssel tudjuk csak elérni, hogy tanítványaink szívesen meg is fogalmazzák mondanivalójukat. Megtanítjuk őket nyitott szemmel járni, megfigyelni, a valódi értéket felismerni, reálisan mérlegelni az emberek cselekedeteit, s csak alapos megfontolás alapján következtetni. Ily módon arra is rádöbbenek, hogy a valódi értékek felismerése elmélyült elemzést, tárgyilagosságot követel, az ítélet kimondása pedig mindig felelősséggel jár.